

Marek Marczak

Uniwersytet w Białymstoku

 <https://orcid.org/0000-0002-5662-2904>

marekwiktormarczak@gmail.com

Semantyka *miłości* w *Nowym wielkim dykjonarzu* Pierre'a Daneta i Dymitra Franciszka Koli

Streszczenie. Celem artykułu jest opisanie różnych znaczeń leksemu *miłość* we francusko-łacińsko-polskim *Nowym wielkim dykjonarzu* Pierre'a Daneta i Dymitra Franciszka Koli. Słownik notuje w oddzielnych artykułach hasłowych romantyczne, aromantyczne (więzy rodzinne, przyjacielskie) i religijne (cnota teologiczna) interpretacje pojęcia. Wskazano i opisano elementy materiału słownikowego odnoszące się do tych trzech aspektów. Szczególną uwagę poświęcono *miłości* konceptualizowanej jako cnota oraz przedstawieniu jej w kontekście innych cnót notowanych w słowniku. Wyniki analizy pokazują, że wyodrębnienie ściśle religijnego rozumienia *miłości* jest osobliwością dykjonarza Daneta-Koli. Takie rozumienie współcześnie słabo zaznacza się w języku ogólnym. Można podejrzewać, że w XVIII-wiecznym obrazie rzeczywistości percepcja *miłości* była bardziej ugruntowana w wierze, co wpłynęło na sposób jej objaśnienia i kategoryzacji w *Nowym wielkim dykjonarzu*.

Słowa kluczowe: *miłość*, cnota, słowniki wielojęzyczne XVIII w., leksykografia historyczna, leksykologia historyczna

*The meanings of lexeme miłość in Nowy Wielki Dykjonarz
by Pierre Danet and Dymitr Franciszek Kola*

Summary. The paper aims to describe the meanings of the lexeme *miłość* [love] in the French-Latin-Polish *Nowy Wielki Dykjonarz* [New Grand Dictionary] by Pierre Danet and Dymitr Franciszek Kola. The dictionary notes in separate entries the romantic, aromatic (family ties, friendship) and religious (theological virtue) aspects of the lexeme. The dictionary material relating to these three aspects is analysed and described. Special attention was paid to the conceptualisation of *miłość* as a virtue and its presentation in the context of other virtues noted in the dictionary. The analysis shows that the separation of a religious understanding of love is a peculiarity of the Danet-Kola dictionary.

This aspect is rarely used in the general language today. It may be suspected that in the eighteenth-century worldview, the perception of love was more grounded in faith, which influenced the way it was described in the dictionary.

Keywords: love, virtue, 18th century multilingual dictionaries, historical lexicography, historical lexicology

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest próba opisu różnych znaczeń leksemu *miłość* notowanych w *Nowym wielkim dykjonarzu* Pierre'a Daneta i Dymitra Franciszka Koli, ze szczególnym uwzględnieniem miłości kategoryzowanej jako cnota, a także jej charakterystyka w kontekście innych cnót. Przedstawiona w pracy analiza wpisuje się w nurt badań semantyki historycznej i metaleksykografii. Artykuł jest częścią powstającej większej pracy, w której zostanie zaprezentowany lingwistyczny opis leksyki religijnej występującej w słowniku Daneta–Koli.

Trójjęzyczny francusko-łacińsko-polski *Nowy wielki dykjonarz*, wydany w latach 1743–1745, rejestruje ponad 50 tys. haseł (Walczak 1994), jest więc jednym z największych ówczesnych wydawnictw leksykograficznych. Mimo to przez lata nie przyciągał uwagi historyków języka, najprawdopodobniej z powodu swojej charakterystyki tłumaczeniowej. P. Danet był twórcą pierwowzoru dzieła – słownika francusko-łacińskiego, do którego zasłużony polski pijar dodał segment polski¹. Współczesny *Nowemu wielkiemu dykjonarzowi* mownik Michała Abrahama Troca uznano za dzieło pełniejsze, nowocześniejsze i z lepszym warsztatem leksykograficznym. Wzbudził on spore zainteresowanie badaczy, szczególną uwagę poświęciły mu Aleksandra Iwanowska i Beata Kuryłowicz².

Słownik Daneta–Koli dopiero od niedawna jest przedmiotem badań językoznawców (Fluda-Krokos 2008; Rodek 2012; Mączyński 2013; Jakubczyk 2016; Kaszewski 2018; Szczepankowska 2019; Marczak 2020, 2021). W latach 90. ubiegłego wieku powstała francuskojęzyczna monografia autorstwa Anny Bochnakowej (Bochnakowa 1991) dotycząca *Nowego wielkiego dykjonarza*, która swoim zakresem analiz nie obejmuje jednak polskiego materiału leksykalnego. Słownictwo polskie obecne w słowniku Daneta–Koli pozostaje więc w dużej mierze nieznanne i nieopisane, co w dalszej perspektywie uniemożliwia rekonstrukcję pełnego obrazu XVIII-wiecznej polszczyzny.

¹ Historia powstania słownika, precyzyjne określenie dzieła źródłowego oraz dyskusja na temat potencjalnych użytkowników dykjonarza zostały przeprowadzone stosunkowo niedawno (por. Mączyński 2013; Bochnakowa 2014).

² Por. Iwanowska 1986, 1989a, 1989b, 1990, 1991a, 1991b, 1993, 1996; Kuryłowicz 2019, 2020, 2021.

Nowy wielki dykcyonarz, pomimo niedociągnięć warsztatowych i specyfiki typowej dla dzieł tłumaczonych, wydaje się ważnym źródłem do badań historii języka, Agnieszka Fluda-Krokos (Fluda-Krokos 2011) nazywa go wręcz *niezbędnym*.

Interesujące nas dzieło zawiera ciągle nieopisany obszerny materiał leksykalny pochodzący z epoki saskiej. Ten okres historii nie zostawił po sobie wielu większych dzieł leksykograficznych, które dorównywałyby obu wymienionym wcześniej. W obiegu były jedynie słowniki przestarzałe, niewielkie i wtórne (Żmigrodzki 2003: 137). Okres powstania *Nowego wielkiego dykcyonarza* jest również czasem frapujących zjawisk społeczno-kulturowych związanych z ludzką duchowością. Znana powszechnie teatralność i powierzchowność ówczesnej religijności szła w parze z głęboką wiarą w Boga, ale niejednokrotnie także w zabobony³. W XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej religia była konstytutywnym elementem życia społecznego, kalendarz uroczystości kościelnych wyznaczał poniekąd rytm codziennej egzystencji⁴.

Na podstawie analizy materiału leksykalnego zawartego w słowniku Daneta–Koli można stwierdzić, że semantyka *miłości* koncentruje się wokół dwóch głównych ujęć: 'namiętności duszy' oraz 'cnoty teologicznej'. Ten drugi aspekt jest zwykle nieobecny w pracach lingwistycznych poświęconych problematyce miłości⁵, podejmowany bywa częściej w opracowaniach teologicznych. Na religijną postać pojęcia zwróciła jednak uwagę Zofia Zaron (Zaron 1985: 43–48), poddając je dogłębnej analizie semantycznej. Badaczka zauważyła, że wyraz *miłość* nazywa niejednokrotnie bardzo odmienne koncepty, takie jak miłość macierzyńska, erotyczna, ale też miłość Boga do człowieka i człowieka do Boga. Ostatnia z wymienionych odmian została z kolei drobiazgowo przeanalizowana przez Bogusława Bierwiazonka (Bierwiazonek 2000) w perspektywie idealizowanych modeli kognitywnych. Podkreślił on nieadekwatność współczesnych ujęć miłości, które m.in. nie uwzględniają kategorii religijnej bądź pomijają zmiany znaczenia w procesie historycznym. Zatrzymajmy się przy religijnym charakterze nadrzędnego leksemu, który jest słabo utrwalony we współczesnej świadomości językowo-kulturowej.

Sama idea cnoty istnieje w kulturze europejskiej od ponad dwu i pół tysiąca lat. Przez wieki była ona poddawana niezliczonym interpretacjom i analizom. Do dzisiaj jest przedmiotem dyskusji filozoficznych, teologicznych czy dydaktycznych. Źródła samego pojęcia są właściwie dwa, pierwsze to dziedzictwo antyczne, m.in. Platon, Cyceon, a w szczególności Arystoteles (Bejczy 2007: 1–9), drugie z kolei – to tradycja chrześcijańska, która zmodyfikowała i zaadaptowała wcześniejsze modele pogańskie (Tucker 2015: 15–74).

³ Por. Schulz 1956: 292; Kuchowicz 1975: 102–103; Piotrowiak 2014.

⁴ Por. Łukarska 2016.

⁵ Por. Nowakowska-Kempna 1995; Pajdzińska 1999; Jakubowicz 2000; Kopec 2009; Głabska 2012.

Współczesnego rozumienia cnoty można szukać w *Summie teologicznej* Tomasza z Akwinu, będącej średniowiecznym kompendium teologiczno-filozoficznym, które pozostaje jednym z najbardziej wpływowych dzieł kultury do dziś (Gracia i in. 2003: 165). Na przestrzeni setek lat wyróżniono też różne grupy cnót, dwie z nich: teologiczne (wiara, nadzieja, miłość) oraz kardynalne (roztropność, sprawiedliwość, męstwo, umiarkowanie/wstrzemięźliwość) są najbardziej znaczące i rozpoznawalne. Te kategorie na stałe zagościły w europejskiej świadomości kulturowej, głównie dzięki religii chrześcijańskiej.

Rozumienie *miłości* w perspektywie *stricte* teologicznej, wyraźnie zaznaczone w dykcyjnarzu Daneta-Koli, we współczesnej polszczyźnie jest niemal nieobecne. Wojciech Kajtoch (Kajtoch 2012) w swoim przeglądzie aktualnych znaczeń pojęcia wyróżnił dwa: miłość połączoną z namiętnością oraz miłość niepołączoną z namiętnością. *Miłość* jest więc rozumiana współcześnie przede wszystkim w dwóch porządkach: fizycznym i duchowym. Można wymienić zawierające aspekt romantyczny definicje, takie jak: 'głębokie uczucie do drugiej osoby, któremu zwykle towarzyszy pożądanie' (USJP), 'silne uczucie do drugiej osoby, wywołujące chęć stałego przebywania z nią i uszczęśliwiania jej, przejawiające się troską i czułością, połączone zwykle z przywiązaniem i szacunkiem' (WSJP) bądź 'stosunek seksualny' (WSJP). Rozumienie aромantyczne widać zaś w przykładach: 'silna więź emocjonalna, jaka łączy ludzi sobie bliskich, zwłaszcza spokrewnionych' (USJP), 'poczucie silnej więzi emocjonalnej, duchowej, intelektualnej z kimś lub czymś, co jest wartością samą w sobie; umiłowanie' (USJP) czy 'więź emocjonalna lub intelektualna, wyrażająca się szacunkiem i troską, odczuwana wobec ludzi, zwierząt, miejsc, idei, z którymi czujemy się związani lub które uznajemy za wartości najwyższe' (WSJP).

Współczesne i ściśle religijne znaczenie miłości przedstawia m.in. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, w którym pojęcie definiowane jest jako 'cnota teologalna, dzięki której miłujemy Boga nade wszystko dla Niego samego, a naszych bliźnich jak siebie samych ze względu na miłość Boga' (KKK: 1822). Co więcej, „miłość ożywia i inspiruje praktykowanie wszystkich cnót” (KKK: 1827), zaś jej „owocami [...] są radość, pokój i miłosierdzie” (KKK: 1829). *Encyklopedia katolicka* (Sakowicz 2008: 1127–1128) w obszernym artykule podkreśla wieloznaczność pojęcia, które można oddawać za pomocą różnych określeń, głównie pochodzenia grecko-rzymskiego⁶. Kompendium wyróżnia miłość jako cnotę, charakteryzując jej trzy ukierunkowania podmiotowe: do Boga, do samego siebie (odmienne jednak od egoizmu) oraz do innych, np. przyjaźń, małżeństwo, ojcostwo, patriotyzm, miłość do bliźniego, nieprzyjaciół itd. Jak można zauważyć, współczesne definicje słownikowe odnoszą się zazwyczaj do ostatniego z wymienionych elementów.

⁶ Por. Bładyniec-Sośnierz 2017.

Ewolucja semantyki *cnoty* i leksemów nazywających inne wartości stanowiła przedmiot dociekań Beaty Raszewskiej-Żurek (Raszewska-Żurek 2012, 2021). Badaczka prześledziła rozwój językowego obrazu pojęcia na przestrzeni ponad siedmiu wieków. Według Raszewskiej-Żurek między XVII a XVIII w. cnota została odsunięta od strefy religijnej, pozostała jednocześnie nośnikiem wysokiej wartości. Analizie historycznojęzykowej poddana została również tzw. kobieca cnota (Raszewska-Żurek 2011), która dawniej rozumiana szeroko i abstrakcyjnie, z biegiem czasu zawężała znaczenie do 'dziewictwa'.

Miłość w kontekście innych cnót

Jak już zostało nadmienione, *miłość* rozumiana jako cnota jest notowana w dykcyonarzy Daneta-Koli w osobnym artykule hasłowym. Analizę tego leksemu należy jednak poprzedzić przedstawieniem hiperonimu *miłości* występującym w *Nowym wielkim dykcyonarzy*, czyli *cnoty*. Słownik notuje trzy artykuły z wyrazem hasłowym *cnota*. Osobno wyróżnione zostały ponadto trzy grupy cnót oraz dwa leksemy nazywające przymioty, których nie przyporządkowano do żadnej kategorii.

W dykcyonarzy Daneta-Koli leksem *cnota* (*vertu, virtus*⁷) zdefiniowany jest jako 'piękny przymiot umysłu'⁸. Słownik notuje także jako podhasła *cnota* (*vertu, virtus*) 'moc, dzielność, cnota, skuteczność' oraz *cnota* (*force, courage*) 'męstwo, dzielność, serce, odwaga'. Jak można zauważyć, podkreślone w dykcyonarzy zostają dwa aspekty cnoty, w pierwszym znaczeniu – wewnętrzny bądź duchowy, w znaczeniach pobocznych zaś – odnoszący się do działania i siły fizycznej. Ten rodzaj polisemii wypływa prawdopodobnie z wieloznaczności łacińskiego wyrazu *virtus* oraz jego konotacji⁹. Słownik Daneta-Koli rejestruje także wspomniane we wstępie kategorie cnót. Wyodrębniono *cnoty teologiczne*¹⁰ (*les vertus theologales, virtutes theologicae*), z definicją

⁷ Przykłady ze słownika Daneta-Koli podawane będą w porządku: polski wyraz hasłowy, francuski wyraz hasłowy, łaciński wyraz hasłowy, polska definicja. Włączenie do badań francuskich i łacińskich leksemów przy analizie materiału słownikowego wydaje się zasadne. Obce wyrazy i ich definicje często kryją znaczenia i odniesienia nieobecne w polskim segmencie językowym, a wymagane do oddania pełnej sieci połączeń w słowniku. Ponadto istnieje też powód prozaiczny – ułatwi to w razie potrzeby znalezienie określonych hasel w dykcyonarzy. Ma on co prawda układ alfabetyczny, ale uporządkowany jest według francuskiego segmentu językowego.

⁸ Pisownia i interpunkcja zostały uwspółcześnione w przytaczanych w artykule definicjach słownikowych.

⁹ Por. McDonnell 2006.

¹⁰ Dykcyonarzy Daneta-Koli notuje również zapisany w ten sam sposób leksem *teologiczny* (*theologal, theologicus*) – (*qui concerne la théologie*) 'dotyczący teologii'. W innych artykułach hasłowych dominującą formą jest jednak *teologiczny*.

zakresową ‘wiara, nadzieja, miłość’ oraz *cztery cnoty główne* (*les quatre vertus cardinales, prudentia, justitia, fortitudo, temperantia*), podobnie jak pierwsza grupa zostały one wyliczone: ‘roztropność¹¹, sprawiedliwość, męstwo, wstrzeżność’. Dykjonarz Daneta-Koli wyróżnia jeszcze jedną grupę – *cnoty do rozumu należące* (*vertu intellectuelle, virtus ad intelligentiam pertinens*) ‘na przykład roztropność’. Francuski i łaciński wyraz hasłowy wskazuje, że w tym wypadku mowa jest o tzw. cnotach intelektualnych. Ta kategoria wywodzi się z tradycji arystotelesowskiej przejętej później przez filozofów i teologów (Baehr 2011: 1–12; Colton 2019).

Warto też wspomnieć o dwu leksemach zdefiniowanych w słowniku Daneta-Koli wprost jako cnoty, które nie zostały przyporządkowane przez twórców słownika do żadnej grupy. Wyraz *honor* (*honneur, pudicitia*) rozumiany jest synonimicznie jako ‘wstyd, cnota, poczciwość’. Co ciekawe, egemplifikacja w tym artykule wygląda następująco: *poczciwa panienska albo Dama*. Można sądzić, że leksem *honor*, przynajmniej w tym znaczeniu, odnosi się do *cnoty kobiecej*. Do takiej interpretacji skłania zapis łacińskiego wyrazu hasłowego *pudicitia*, choć jego znaczenie było historycznie nieco szersze i bardziej zniuansowane¹². Drugi leksem niewchodzący w skład cnót teologicznych i kardynalnych to *gościnność* (*hospitalité, hospitalitas*), który został zdefiniowany przez Kolę jako ‘ludzkość, ochota, wygoda gościnnym podróżnym gościom zwłaszcza ubogim, cnota’. Omawiany przykład, podobnie jak poprzedni, w segmencie łacińskim zawiera wyraz nazywający istotny koncept w antycznej kulturze, czyli *hospitalitas* (Nicols 2011).

Słownik Daneta-Koli notuje też pośrednio informacje, które tłumaczą, czym jest i co wyróżnia cnotę spośród innych przymiotów. Najbardziej wymowne w tym względzie są definicje cnót kardynalnych obecnych w dykjonarzu. *Roztropność* (*prudence, prudentia*) to ‘najpierwsza z cnót głównych, która nas uczy dobrze się rządzić w życiu i sprawy nasze kierować według rozumu zdrowego’. W definicji podkreślone zostaje pierwsze miejsce wartości w hierarchii, przy czym inne wartości notowane w słowniku również określane bywają jako najważniejsze. *Roztropnością* nazywane są też inne wyrazy hasłowe w słowniku, np. *ostrożność* (*circospection, circumspectio*) ‘uwaga, roztropność’, *mądrość* (*sagesse, sapientia*) ‘uwaga, roztropność, przezorność’ czy *skromność* (*frugalité, frugalitas*) ‘w życiu ostrożność, miara’.

Inna cnota, *sprawiedliwość* (*justice, justitia*), została zdefiniowana jako ‘cnota, przez którą oddajemy każdemu to, co jego jest i jemu należy’. Podobnie jak w poprzednim przykładzie i w tym wyróżnić można kilka powiązanych artykułów hasłowych, np. nazwaną tym samym wyrazem *sprawiedliwość* (*équité, aequitas*) ‘słuszność’ czy tłumaczoną synonimicznie *słuszność*

¹¹ Forma wyrazowa *roztropność* popularna była jeszcze w XVIII w., stosowana jest konsekwentnie w dykjonarzu Daneta-Koli.

¹² Por. Langlands 2006: 1–36.

(*raison, ratio*) 'sprawiedliwość'. Warto też wyróżnić *sprawiedliwość (commutative*¹³, *justitia qua...*) 'która zawisła w zmienianiu rzeczy jakich' oraz *działający (distributif*¹⁴, *justitia cum...*) 'co się osobliwie mówi o sprawiedliwości; Sprawiedliwość Działający; przez którą każdemu udzielnie oddajemy to, co mu należy'. Pojęcia *sprawiedliwości wymienniczej/komutatywnej* oraz *dystrybtywnej/rozdzielczej* zaczerpnięte zostały z myśli Arystotelesa przez m.in. Akwinatę, stosowane są do dziś w naukach filozoficznych, ekonomicznych, socjologicznych i teologicznych¹⁵.

*Wstrzeźliwość*¹⁶ jako wyraz hasłowy występuje dwa razy w słowniku Daneta-Koli w zbliżonych rozumieniach: *wstrzeźliwość (tempérance, temperantia)* 'jedna z cnót głównych czterech, którą miarkujemy pożądliwe skłonności i zmysłność w sobie' oraz *wstrzeźliwość (contenance, continentia)* 'powściągliwość, cnota, przez którą kto wstrzymuje się od rozkoszy zakazanych'. Pierwsze rozumienie ma dość szeroki zakres obejmujący też duchowy aspekt pragnień, drugie z wymienionych, wydaje się, ma nieco węższe znaczenie, ograniczając powściągliwość jedynie do rozkoszy zakazanych. Ostatnia cnota kardynalna notowana w słowniku Daneta-Koli to *męstwo*. Niestety w tym wypadku definicja nie jest rozbudowana i ogranicza się do wskazania, że *męstwo (force, fortitudo)* to 'jedna z czterech cnót głównych'.

Podsumowując krótki opis leksemów nazywających cnoty kardynalne, obecnych w dykcyonarzy Daneta-Koli, warto zwrócić szczególną uwagę na sposób ich definiowania. *Roztropność* 'uczy' dobrze rządzić w życiu, przez *sprawiedliwość* 'oddajemy' każdemu to, co mu się należy, *wstrzeźliwością* zaś 'miarkujemy' swoje skłonności. Cnota jest więc rozumiana jako nauczająca siła, a także jako coś na kształt wewnętrznego kierunkowskazu moralnego.

Miłość jako cnota

Miłość (charité, caritas) rozumiana jako cnota została zdefiniowana w słowniku następująco: 'jedna z czterech cnót Teologicznych, która na tym zawisła, aby Boga kochać z całego serca, a bliźniego jako siebie samego. A ona jest duszą wszystkich cnót'. Natura pojęcia została wytłumaczona parafrazą z Ewangelii (Mt 22:35–40; Mk 12:28–31; Łk 10:25–28) – tak zwanym przykazaniem miłości. Jak już wzmiankowano we wstępie, grupa cnót, o której mowa w omawianym przykładzie, składa się tylko z trzech elementów – wiary, nadziei i miłości.

¹³ Łac. *iustitia commutativa* (Blackburn 2008: 195).

¹⁴ Łac. *iustitia distributiva* (Blackburn 2008: 195).

¹⁵ Por. Lis 1996: 223–236; Blackburn 2008: 195; Tokarczyk 2016: 13–50.

¹⁶ Współcześnie leksem *umiarkowanie* jest nazwą cnoty, ma też szerszy zakres, *wstrzeźliwość* z kolei wydaje się obecna w kontekstach głównie religijnych i dotyczących wstrzymywania się od kontaktu fizycznego. Szersze znaczenie notowane w USJP jest opatrzone kwalifikatorem *książkowe*, najnowszy WSJP nawet nie notuje leksemu.

Odnotowuje to także dykjonarz Daneta-Koli w innych artykułach hasłowych. Niezidentyfikowana czwarta cnota wydaje się po prostu nieco zaskakującym błędem – raczej drukarskim niż autorskim¹⁷. Definicja informuje także o tym, że miłość jest *duszą wszystkich cnót*. Na szczycie hierarchii wartości w dykjonarzu umiejscawia się więc kilka przymiotów jednocześnie.

Interesujące nas pojęcie pośrednio wyróżniono w szczególnie ważnym z perspektywy teologicznej artykule hasłowym *krzyż* (*croix, crux*). Polski segment informuje, że: ‘służył przed tym Krzyż za karę zbrodniów, winowajców i niewolników, których na krzyżach wieszano. Chrystus Jezus raczył na krzyżu być przybitym dla odkupienia naszego obrawszy sobie z miłości ku ludziom tę karę, która była najsromotniejsza u Rzymian’. *Stricte* religijny aspekt miłości widać też w nieco nietypowym artykule *biesiada albo uczta miłości* (*agapes, agapae*) ‘którą czynili wspólnie pierwsi Chrześcijanie w Kościołach’. Tu graficznie nie wyróżniono wyrazu hasłowego, który został przełożony przez Kolę opisowo. W artykule obecna jest także nota encyklopedyczna, zawierająca wzmianki o tym, że ‘to słowo pochodzi z Greckiego *agao*¹⁸ kocham, bo te uczty bywały dla z moczenia tymi bardziej miłości między Chrześcijanami; ale musiano je znieść dla zbytów’. Informacja w dykjonarzu jest zgodna ze stanem współczesnej wiedzy o uczcie *agape*¹⁹.

Francuski wyraz hasłowy *charité* nazywa także zbliżone do *miłości* pojęcie *miłosierdzia* (*charité, beneficentia*) ‘litość, skłonność serca, którą kto ma do politowania nad ubogimi, i poratowania onych i nędznych’. Polskie hasło z kolei określa notowane osobno *miłosierdzie* (*miséricorde, misericordia*) ‘litość, politowanie’ oraz *miłosierdzie* (*charité, as*) ‘jałmużna, której ubodzy proszą u dostatniejszych’. Tym samym leksemem synonimicznie nazwana jest także *łaskawość* (*clemence, clementia*) ‘łagodność, miłosierdzie, politowanie nad przewidzionymi albo winowajcami’. Słownik Daneta-Koli nie sugeruje, że miłosierdzie jest częścią składową miłości. Co więcej, sam leksem występuje w dykjonarzu tylko kilkanaście razy, najczęściej z negacją – w połączeniu z partykułą *nie* bądź przyimkiem *bez* (*bez miłosierdzia, nie miłosierny, niemiłosierny, niemiłosierna*).

¹⁷ Franciszek Kola zdobył dobre wykształcenie, miał duże doświadczenie pedagogiczne oraz zaskarbił sobie немало pochwał w trakcie swojego życia (por. Rabowicz 1967: 284; Mączyński 2013: 233; Taraszkiewicz 2015: 128). Trudno więc sądzić, że błąd stoi po stronie autora polskiej części dykjonarza. Być może była to wina nieobeznanego w katechizmie drukarza. Pierwszy tom *Nowego wielkiego dykjonarza* wydany został w 1743 r. i notował wyrazy francuskie alfabetycznie od A do E. Drugi tom, wydany w 1745 r., uzupełniał materiał o zakres F do Z. Wyraz *nadzieia* (*esperance, spes*) ‘jedna z czterech cnót Teologicznych’ jest umieszczony w innym tomie niż *miłość*, ale też zawiera wspomniane niedociągnięcie.

¹⁸ Polska nota encyklopedyczna jest niemal dosłownym tłumaczeniem francuskiej, różni je jedynie przytoczony zapis źródłosłowu, w części Daneta jest *agapao*, zaś u Koli *agao*. Forma z francuskiego segmentu artykułu hasłowego jest prawidłowa.

¹⁹ Por. Myszor 1990; Janicki 2015.

Miłość jako namiętność duszy

Dominujące w słowniku rozumienie miłości reprezentuje artykuł hasłowy *miłość* (*amour, amor*) 'jedna z namiętności duszy naszej, którą kochamy rzecz jaką albo osobę'. W nim zawarty jest również komentarz gramatyczny dotyczący zastosowania odpowiedniego rodzajnika w języku francuskim, który autor polskiej części dykcyonarzy tłumaczy jako 'to słowo jest męskiego rodzaju, ile znaczy Boga miłości²⁰, a kiedy znaczy namiętność, jest rodzaju białogłowskiego, ile kiedy się kładzie w większej liczbie zamiast zaloty'.

Jako podhasła wyróżnione zostają w słowniku także hiponimy *miłości* takie jak: *miłość ku ojczyźnie* (*amour pour la patrie, amor patriae*), *miłość dzieci ku rodzicom* (*amour des enfans pour leurs parens, caritas*) oraz *miłość rodziców ku dzieciom* (*amour des parens pour leurs enfans, parentum caritas*). Dwa wymienione rozumienia odnoszące się do zażyłości rodzinnych powtórzone zostają także w artykule *miłość* (*la tendresse, amor paternus*) 'ojca matki ku dzieciom' oraz jako egzemplifikacja do hasła *macierzyński* (*maternele, maternus*), tj. *miłość macierzyńska* (*tendresse, amor maternus*).

Nieco odmienny aspekt zaobserwować można w hasłach takich jak *miłość* (*dilection, amor, charitas*) 'kochanie, lubienie, ulubienie, uprzejmość' oraz z ambiwalentnym wydźwiękiem – *miłość* (*folie, amor infanus*) 'albo insza pasja szalona, gwałtowna'. *Miłość* (*chere, balanditiae*) to także 'przyjemność, łagodność; mile przyjęcie, twarz wesoła' – tu definicja wydaje się nieco chaotyczna. Francuski i łaciński wyraz hasłowy sugeruje (DAF: *chère*), że ten kontekst dotyczy sposobu przyjmowania gości. Można przypuszczać, że Kola po prostu nie znał takiego użycia wyrazu, dlatego też jego definicja w tym przypadku pozostała niejasna. Warto też zwrócić uwagę na artykuł *miłośny co należy do miłości* (*d'amour, amatorius*). Tu jako podhasła wyróżniono dwa elementy: *księgi miłości* i *listy miłości* (*livres d'amour, litrae amatoriae*), odnoszące się do romantycznej korespondencji, oraz *karteczki miłosne* (*billet d'amour, lubellus venerius*). Słownik Daneta-Koli nazywa też leksemem *miłość* (*chere, canum balanditiae*) przywiązanie do psów ('się też mówi i o psach za łaszenia się ich, które czynią do Panów swoich'), choć można podejrzewać, że to znaczenie odnosić się może także do innych zwierząt.

Dykcyonarz podaje często przykłady użycia wyrazów hasłowych za pomocą tłumaczonych fragmentów dzieł autorów klasycznych, m.in. Plauta czy Cycerona²¹. Kola przekłada także frazeologizmy francuskie, włączając je do polskiego segmentu językowego. Szerokie rozumienie miłości namiętnej widoczne jest w egzemplifikacjach: 'Miłość jego i gniew', 'Mówię ci z serca i miłości', 'Kto nie ma miłości nie ma wesołości', 'Dać komu miłość swoją' i wielu innych. Do sfery duchowej zaś można przyporządkować: 'Miłość

²⁰ W tym wypadku chodzi o Kupidyna/Amora.

²¹ Por. Bochnakowa 1991: 52.

powoli i z lekka poprawia w umyśle ludzkim wszelkie wady', 'Skleić miłość nierządną małżeństwem', 'Mieć miłosierdzie nad kim, miłość do kogo' czy 'Miłość cnoty'. Przykłady z pisarzy antycznych również traktują o miłości, np. Cyceron: 'Miłość i szaleństwo blisko jest siebie', 'Nie dostatku, ale miłości obywatelów swoich pragnął', Catullus: 'Miłość szalona go do manii przywozdi' czy Plaut: 'Miłość jest jako strzała z kuszy wypuszczona nic prędszego i lotniejszego jednakże też sama tępi ludzi i gnuśnemi czyni'.

Inne konteksty miłości

Miłość w *Nowym wielkim dykcyonarze* rozumiana jest też przez pryzmat wierzeń i mitologii grecko-rzymskiej. Słownik notuje m.in. imię boga miłości – *Kupidyn (Amour, Cupido)* 'zmyślony Bożek²² miłości'. Dwukrotnie wspomniana zostaje też bogini o tym samym atrybucie. Pierwszy przykład nazywa *Wenus (Vénus, Venus)* 'bałwan fałszywy Bożyszczce miłości', a drugi *bogini (La Déesse de l'amour)* 'miłości'. Ostatni z wymienionych leksemów jest podhasłem artykułu *chciwość (amour, amor)*. Nietypowa forma drugiego przykładu może mieć związek z chęcią oddania poetyckiego charakteru obcej frazy (*La Déesse de l'amour*), która rzekomo pochodzi z pism Cycerona. Do mitologii nawiązują też frazeologizmy, w artykule *Bachus (Bacchus, Bacchus)* wymieniona zostaje przestroga: 'mówią, że Bachus i Wenera w parze z sobą chodzą, to jest: że zbytek w trunkach wiedzie do swawolnej miłości'.

Jako osobny artykuł hasłowy słownik Daneta-Koli notuje także *miłość (amour prope, amor proprius)* 'własna samego siebie'. Francuski wyraz hasłowy w przytoczonym przykładzie był używany jako określenie egoizmu, samolubstwa, a także jako termin filozoficzny spopularyzowany przez Rousseau, współcześnie zaś odnosi się neutralnie do poczucia własnej wartości²³ (DHLF: *amour*; DAF: *amour propre*). To połączenie wyrazowe w historii języka polskiego analizowały Renata Grzegorzczkova i Agnieszka Mikołajczuk. Badaczki wskazały, że pierwszym dziełem leksykograficznym notującym *miłość własną* był wydany w latach 1807–1814 słownik Samuela Bogumiła Lindego. Dykcyonarz Daneta-Koli wspomniane wyrażenie notuje ponad pół wieku wcześniej²⁴. R. Grzegorzczkova i A. Mikołajczuk wykazują negatywne wartościowanie

²² Wyrazy *bożek, bożyszczce, bóg, bogowie, bogini, boginie* odnoszące się do mitologii zapisywane są w słowniku najczęściej, choć niekonsekwentnie, wielką literą.

²³ Por. Mauroy 2014: 73–104.

²⁴ R. Grzegorzczkova i A. Mikołajczuk włączają do badań m.in. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, który w swojej bazie materiałowej zawiera wybiórczo treść *Nowego wielkiego dykcyonarza*. Fragmenty słownika notujące *miłość własną* mogły zostać więc po prostu pominięte. Istnieje też niewielkie prawdopodobieństwo, że konstrukcja artykułu hasłowego w dziele wpłynęła na niezarejestrowanie frazy. W polskim segmencie językowym połączenia tego typu są w dominującej części „podzielone”, tj. pierwszy element zapisany kapitalikami zostaje wyrazem hasłowy, drugi zaś włączony jest do części definicyjnej. W tym wypadku: MIŁOŚĆ – 'własna'.

miłości własnej występujące do końca doby nowopolskiej, które oddaje „nie-approbowane (wysokie/nadmierne) poczucie własnej wartości i pragnienie (potrzebę) uznania jej ze strony innych ludzi” (Grzegorzczukowa, Mikołajczuk 2020: 553). Definicja obecna w słowniku Daneta-Koli wydaje się z kolei neutralna. Badaczki sugerują też, że wyrażenie *miłość własna* to kalka francuskiego wyrażenia *amour-propre*. Kola zazwyczaj bardzo dokładnie tłumaczył obcy materiał słownikowy (Bochnakowa 1991: 84), nie można więc wykluczyć, że był on jednym z pierwszych propagatorów tej kalki.

Jako ciekawostkę warto przytoczyć toponim *Miłość* (*La Charité, Caritas*) ‘Miasto i przeorstwo Niwerniy nad Ligerą’, w którym autor polskiej części dykcyonarzy stosuje rodzimą substytucję wyrazu hasłowego. Jest to jeden z kilku sposobów tłumaczenia nazw własnych przez Kolę²⁵.

Wnioski

Nowy wielki dykcyonarz uwzględnia dwa główne sposoby rozumienia *miłości*. Pierwszy odnosi się do porządku religijnego – *miłość* umieszczona jest w grupie cnót teologicznych. Sama cnota zaś jest *pięknym przymiotem umysłu*, czyli charakterystyką osobowościową. Aspekt charakterologiczny nie wydaje się jednak najważniejszy, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę definicje innych cnót, które wskazują, że mogą one m.in. uczyć (*roztropność*), można przez nie czynić coś dobrego (*sprawiedliwość*), nimi miarkować (*wstrzeźliwość*), a także, i to chyba najważniejsze, można być nimi oświeconym (*wiara*). W tym kontekście *miłość* rozumiana jest jako siła kierująca działaniem dobrego człowieka.

Najbardziej charakterystyczną cechą materiału wyekscerpowanego z *Nowego wielkiego dykcyonarzy* jest niewątpliwie wyeksponowanie ściśle religijnego znaczenia *miłości*. Nie zostało ono jednak opatrzone kwalifikatorem, np. *termin teologiczny*²⁶, który wskazywałby na przynależność leksemu do słownictwa specjalistycznego. Można podać prawdopodobną przyczynę takiego stanu rzeczy. Kwalifikatory są obecne w słowniku Daneta-Koli, ale bardzo często brakuje konsekwencji w ich stosowaniu. Problem jest potęgowany tym, że autor polskiej części dykcyonarzy nie zawsze włączał do swojej pracy ten rodzaj informacji leksykograficznej.

Drugi wymiar pojmowania *miłości* w dykcyonarzy można przyporządkować do kategorii stanów psychicznych człowieka, które zostają określone jako *namiętność duszy*. Rozwijają się one w dwu kierunkach: uczucia romantycznego oraz bardziej duchowego przywiązania do kogoś lub czegoś. Do zmysłowości odwołuje się większość egzemplifikacji obecnych w słowniku, nierzadko z negatywnym tonem. *Miłość nienamiętna* z kolei rzadko jest włączana do przykładów, ale zwykle występuje w pozytywnym aspekcie. Przywiązanie duchowe

²⁵ Por. Bochnakowa 1991: 75–79; Marczak 2020.

²⁶ Por. Bochnakowa 1991: 62.

jest wyraźnie wyodrębnione z romantycznego. Wymienić w tym wypadku można *miłość rodziców do dzieci, miłość dzieci do rodziców* czy też *miłość do ojczyzny*. Ta ostatnia jest współcześnie łączona z religijnym rozumieniem *miłości* (WSJP).

Wydzielenie osobnego miejsca dla religijnego rozumienia *miłości* w słowniku jest osobliwością *Nowego wielkiego dykcyjonarza*. Teologiczny charakter pojęcia został wyeksponowany w definicji za pomocą słów Ewangelii. W tej interpretacji cnota *miłości* polega na *kochaniu Boga z całego serca a bliźniego jak siebie samego*. W hierarchii wartości została ona sklasyfikowana jako najważniejsza – *jest duszą wszystkich cnót*. Współczesne religijne rozumienie *miłości* jest więc analogiczne do tego, które notuje słownik Daneta-Koli. Niezmienna pozostaje również jej funkcja, która polega na *ożywianiu i inspirowaniu praktykowania wszystkich cnót*.

Należy podkreślić, że *Nowy wielki dykcyjonarz* jest dziełem tłumaczonym. Niektóre charakterystyki polskiego materiału słownikowego mogą być efektem specyfiki przekładu. Niemniej ta wyjątkowość słownika Daneta-Koli pozwala wykorzystywać go do m.in. datowania pożyczek francuskich w języku polskim²⁷. Połączenie *miłość własna* rejestruje Kola ponad 50 lat przed Lindem.

Analiza semantyki *miłości* w słowniku Daneta-Koli uwidacznia religijny aspekt pojęcia, które współcześnie słabo zaznacza się w języku ogólnym. Można podejrzewać, że w XVIII-wiecznym obrazie rzeczywistości, silnie jeszcze skoncentrowanym wokół religii, percepcja analizowanej wartości była zupełnie inna. *Miłość* jest tylko jedną spośród wielu innych cnót, wartości i idei konstytuujących życie wewnętrzne człowieka. Pogłębienie badań nad *Nowym wielkim dykcyjonarzem* pozwoli na rekonstrukcję pełniejszej wizji XVIII-wiecznego człowieka i jego miejsca w świecie.

Wykaz skrótów

DAF – *Dictionnaire de l'Académie française*, <http://dictionnaire-academie.fr> (dostęp: 31.01.2022).

DHLF – Rey A., 2010, *Dictionnaire historique de la langue française*, Paris: Le Robert.

KKK – *Katechizm Kościoła Katolickiego*, <http://www.katechizm.opoka.org.pl/rkkkIII-1-1.htm> (dostęp: 11.02.2022).

USJP – Dubisz S. (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

WSJP – Żmigrodzki P. (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, <http://wsjp.pl> (dostęp: 31.01.2022).

²⁷ Notabene o takiej możliwości zastosowania materiału leksykalnego w *Nowym wielkim dykcyjonarzu* wspominał już Zenon Leszczyński (Leszczyński 1978).

Literatura

- Baehr J., 2011, *The inquiring mind: on intellectual virtues and virtue epistemology*, Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199604074.001.0001>
- Bejczy I. (red.), 2007, *Virtue Ethics in the Middle Ages: Commentaries on Aristotle's Nicomachean Ethics, 1200–1500*, Leiden: Brill, <https://brill.com/view/title/12749> (dostęp: 5.02.2022). <https://doi.org/10.1163/ej.9789004163164.i-376>
- Bierwaczonok B., 2000, *Religijne subkategorie miłości*, „Język a Kultura” 14, s. 79–115.
- Blackburn S., 2008, *The Oxford Dictionary of Philosophy*, wyd. 2, Oxford: Oxford University Press, <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199541430.001.0001/acref-9780199541430> (dostęp: 7.02.2022).
- Bładyniec-Sośnierz A.M., 2017, *Pojęcia wyrażające cnotę miłości w Biblii*, „Collectanea Theologica” 1, s. 75–89. <https://doi.org/10.21697/ct.2017.871.04>
- Bochnakowa A., 1991, *Le Nouveau grand dictionnaire françois, latin et polonois et sa place dans la lexicographie polonoise*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bochnakowa A., 2014, *Kilka uwag po lekturze artykułu Ryszarda Mączyńskiego „Jak pisał dykcyonarz Daneta wydawali (czyli o pożytku sięgania do źródeł)”*, „Hereditas Monasteriorum” 4, s. 401–405.
- Colton R.G., 2019, *St. Thomas, Teaching, and the Intellectual Virtue of Art*, „American Catholic Philosophical Quarterly” 1, s. 101–127. <https://doi.org/10.5840/acpq20181128166>
- Fluda-Krokos A., 2008, *Nazwy roślin w „Wielkim dykcyonarzy J. Mći X. Daneta Opaty francuskiego, łacińskiego i polskiego...” 1743–1745 (szkic)*, w: M. Kopacz, A. Szurlej (red.), *III Krakowska Konferencja Młodych Uczonych*, Kraków: Grupa Naukowa Pro Futuro: Fundacja dla AGH, s. 559–566.
- Fluda-Krokos A., 2011, *Nowy wielki dykcyonarz J. Mći X. Daneta opaty francusko-łacińsko-polski... (1743–1745) – niezbędne źródło do historii języka polskiego*, w: B. Dunaj, M. Rak (red.), *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy*, Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 83–90.
- Głąbska M., 2012, *Rama interpretacyjna pojęcia ‘miłość’ w polszczyźnie*, w: A. Miłkołajczuk, K. Waszakowa (red.), *Odkrywanie znaczeń w języku*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 105–123.
- Gracia J., Reichberg G., Schumacher B. (red.), 2003, *The Classics of Western Philosophy: A Reader's Guide*, Oxford: Wiley-Blackwell.

- Grzegorzczkova R., Mikołajczuk A., 2020, *Rozumienie współczesne i dzieje wyrażenia miłość własna w polszczyźnie*, „Prace Filologiczne” 73, s. 545–569. <https://doi.org/10.32798/pf.505>
- Iwanowska A., 1986, *Wyrazy „żeglarskie” w dykcyonarzach Michała Abrahama Troca. Kilka uwag o kształtowaniu się polskiej leksyki morskiej XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Językoznawcze” 12, s. 43–86.
- Iwanowska A., 1989a, *Troc czy Trotz? (Część I)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 25, s. 17–29.
- Iwanowska A., 1989b, *Michał Abraham Troc i bracia Zatuscy*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2, s. 237–260.
- Iwanowska A., 1990, *Troc czy Trotz? (Część II)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 26, s. 25–39.
- Iwanowska A., 1991a, *Praca Michała Abrahama Troca nad słownictwem morskim*, „Gdańskie Studia Językoznawcze” 5, s. 31–58.
- Iwanowska A., 1991b, *O definicjach słownikowych w „Nouveau dictionnaire françois, allemand et polonois” Michała Abrahama Troca*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 28, s. 5–22.
- Iwanowska A., 1993, *Michał Abraham Troc – lektor języka polskiego w Lipsku*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Historycznoliterackie” 16, s. 73–85.
- Iwanowska A., 1996, *Znaki czasu w słowniku Michała Abrahama Troca*, w: K. Stasiewicz, S. Achremczyk (red.), *Między barokiem a oświeceniem: nowe spojrzenie na czasy saskie*, Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych, s. 271–283.
- Jakubczyk M., 2016, *Leksykografia polsko-francuska XVIII wieku w perspektywie metaleksykograficznej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 57–59.
- Jakubowicz M., 2000, *Dwa oblicza miłości. Porównanie językowych obrazów miłości tkwiących w etymologii i frazeologii*, „Język a Kultura” 14, s. 233–244.
- Janicki J.J., 2015, *Historia Eucharystii w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w świetle wybranych źródeł (II–IV w.)*, „Textus et Studia” 4, s. 95–126.
- Kajtoch W., 2012, *Pisząc: miłość*, „Polonistyka” 12, s. 89–106.
- Kaszewski M., 2018, *Eksplicytne i implicytne wykładniki potoczności w dykcyonariuszu Daneta–Koli*, w: M. Posturzynska-Bosko, P.K. Sorbet (red.), *Scripta ma-nent V Badania diachroniczne*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

- Kopeć U., 2009, *Językowy obraz miłości i nienawiści w definicjach metaforycznych licealistów klas pierwszych*, w: K. Ożóg (red.), *Język żyje. Rzecz o współczesnej polszczyźnie*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 123–133.
- Kuchowicz Z., 1975, *Obyczaje staropolskie*, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Kuryłowicz B., 2019, *Terminologia matematyczna w „Nowym dykcyonarzy” Michała Abrahama Troca na tle polskiej i europejskiej tradycji naukowej. Prolegomena*, „*Język Polski*” 3, s. 62–71. <https://doi.org/10.31286/JP.99.3.5>
- Kuryłowicz B., 2020, *Terminologia medyczna w Nowym dykcyonarzy Michała Abrahama Troca na tle źródeł z XVI i XVII wieku*, „*Poradnik Językowy*” 5, s. 76–87. <https://doi.org/10.33896/PorJ.2020.5.6>
- Kuryłowicz B., 2021, *Największe dzieła polskiej leksykografii XVIII wieku (Nowy dykcyonarzy Michała Abrahama Troca oraz Nowy wielki dykcyonarzy Piotra Daneta i Dymitra Koli) z perspektywy współczesnych badań historycznojęzycznych: nowe wyzwania i potrzeby badawcze*, „*Białostockie Archiwum Językowe*” 21, s. 97–107. <https://doi.org/10.15290/baj.2021.21.06>
- Langlands R., 2006, *Sexual Morality in Ancient Rome*, Cambridge: Cambridge University Press, <http://ebooks.cambridge.org/ref/id/CBO9780511482823> (dostęp: 21.02.2022).
- Leszczyński Z., 1978, *W sprawie datowania pożyczek leksykalnych*, w: M. Basaj (red.), *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 5: prace na VIII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Zagrzebiu 1978*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 263–269.
- Lis S., 1996, *Kategorie sprawiedliwości według św. Tomasza z Akwinu*, „*Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej*” 3, s. 221–236.
- Łukarska B., 2016, *Religijność mieszkańców polskich miast w świetle wybranych przekazów piśmiennictwa religijnego XVII i XVIII w.*, „*Łódzkie Studia Teologiczne*” 2, s. 133–147.
- Marczak M., 2020, *Polskie adaptacje łacińskich i francuskich nazw miejscowych w Nowym wielkim dykcyonarzy Pierre'a Daneta i Dymitra Franciszka Koli*, „*Linguodidactica*” 24, s. 159–171. <https://doi.org/10.15290/lingdid.2020.24.12>
- Marczak M., 2021, *Leksyka z zakresu wróżbiarstwa i czarów w Nowym wielkim dykcyonarzy Pierre'a Daneta i Dymitra Franciszka Koli*, „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*” 2, s. 107–124. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2021.28.2.6>
- Mauroy H., 2014, *L'amour-propre : une analyse théorique et historique*, „*Revue européenne des sciences sociales*” 2, s. 73–104. <https://doi.org/10.4000/ress.2800>

- Mączyński R., 2013, *Jak pijarzy dykjonarz Daneta wydawali (czyli o pożytku sięgania do źródeł)*, „Hereditas Monasteriorum” 2, s. 219–251.
- McDonnell M., 2006, *Roman manliness: virtus and the Roman Republic*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Myszor W., 1990, *Chrześcijananie wobec świata: Praca charytatywna w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 23–24, s. 193–201.
- Nicols J., 2011, *Hospitality among the Romans*, Oxford: Oxford University Press, <http://oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195188004.001.0001/oxfordhb-9780195188004-e-20> (dostęp: 21.02.2022). <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195188004.013.0020>
- Nowakowska-Kempna I., 1995, *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*, Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie.
- Pajdzińska A., 1999, *Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata*, w: J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 83–101.
- Piotrowiak D., 2014, *Przejawy sarmackiej religijności w relacjach cudzoziemców odwiedzających Rzeczpospolitą w XVIII wieku*, „Tematy i Konteksty” 4, s. 401–412.
- Rabowicz E., 1967, *Kola Franciszek*, w: E. Rostworowski (red.), *Polski słownik biograficzny*, t. 13, Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 284.
- Raszewska-Żurek B., 2011, *Kobieca cnota. Próba zrozumienia ewolucji znaczenia cnoty na przestrzeni wieków*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 46, s. 83–102. <https://doi.org/10.11649/sfps.2011.006>
- Raszewska-Żurek B., 2012, *Leksem „cnota” i leksemy pokrewne w języku polskim w ciągu wieków*, „Język Polski” 2, s. 113–125.
- Raszewska-Żurek B., 2021, *Pomoc jako wartość w historii języka polskiego*, „Język Polski” 1, s. 96–109. <https://doi.org/10.31286/JP.101.1.8>
- Rodek E., 2012, *Polska terminologia gramatyczna w polskiej wersji słownika Pierre’a Daneta*, „LingVaria” 1, s. 99–112.
- Sakowicz E., 2008, *Miłość*, w: E. Ziemann (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 12, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, s. 1127–1128.
- Schulz F., 1956, *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*, oprac. W. Zawadzki, Warszawa: Czytelnik.

- Szczepankowska I., 2019, *Zalety modelu objaśniania znaczeń w osiemnastowiecznym dykjonarzu Piotra Daneta i Franciszka Koli z perspektywy współczesnej semantyki i leksykografii*, „Język Polski” 3, s. 72–83. <https://doi.org/10.31286/JP.99.3.6>
- Taraszkiewicz J., 2015, *Pierwsze stulecie Zakonu Pijarów na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1642–1740)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Tokarczyk R.A., 2016, *Sprawiedliwość: Próba syntetycznej systematyzacji zagadnień*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 35, s. 13–50.
- Tucker S.R. (red.), 2015, *The virtues and vices in the arts: a sourcebook*, Cambridge: The Lutterworth Press.
- Walczak B., 1994, *Nowe prace o polskich słownikach osiemnastowiecznych*, w: H. Mistowski, J. Sypnick (red.), *Studia romanica in honorem Stanisłai Gniadek. Referaty z sesji naukowej zorganizowanej w dniu 16 października 1992 r. dla uczczenia pamięci Profesora Gniadka*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, s. 45–57.
- Zaron Z., 1985, *Wybrane pojęcia etyczne w analizie semantycznej (Kochaj bliźniego swego)*, Wrocław: Ossolineum.
- Żmigrodzki P., 2003, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

